

БАГАТОКОРЕНЕВІ СЛОВА ТА БАГАТОКОРЕНЕВЕ МИСЛЕННЯ¹

Статтю присвячено ролі складних слів у грецькій мові та ментальності. Автор розглядає спосіб словотвору, запозичений з грецької слов'янськими культурами, як важливий чинник розвитку філософського мислення цих культур.

Ключові слова: грецька мова, церковнослов'янська мова, староукраїнська мова, метафора.

Як пише провідний американський славіст Френсіс Дворнік [4, с. 3], доступ до візантійських культурних скарбів, відкритий слов'янам свв. Кирилом і Мефодієм, постав першим поштовхом для розвитку їхньої національної самосвідомості, спричинивши народження цілого сузір'я самобутніх культур. Утім, інший американський історик, Ярослав Пелікан, вказує на неоднозначність цього дару. Поки Кирило і Мефодій та їхні учні займались перекладом, аби дати слов'янам змогу і натхнення своєю мовою розвивати власне покликання [13, с. 287], франкські проповідники, ототожнюючи мову християнства із латиною², спонукали новонавернених до вивчення давньої класичної мови, мови римської філософії та юриспруденції: «Таким чином, Вульгата проклала шлях успадкуванню традицій Західної цивілізації» [12, с.189]. Безумовно, ця розбіжність була вирішальним чинником дальшого розвитку західної та східної культур. Тож чим було для нас створення слов'янської абетки — втратою чи здобутком?

У цьому короткому тексті я спробую показати, що згадані шляхи — оригінальної творчості та успадкування спільних скарбів — не є настільки взаємозаперечними, як може здаватися. Хоч «апостоли слов'ян» не змусили нас масово вивчати греку, вони таки прищепили нам мислення давньогрецьких філософів і візантійських богословів

¹ Доповідь на семінарі-презентації 3 тома *Європейського словника філософії* [5].

² Про їх конфлікт із «апостолами слов'ян» довкола проблеми «сакральних мов» оповідають *Житіє Константина Філософа*, 5 та *Житіє св. Мефодія*.

значно більше, ніж зазвичай вважають. І це відбулося не лише на рівні ідей та концепцій, а й на рівні самої мови. Адже, як свідчить багаторічна праця довкола *Європейського словника філософій*, категорії, за допомогою яких ми осмислюємо реальність, здебільшого укорінені в нашій повсякденній мові. А завдяки зусиллям багатьох поколінь перекладачів, наша мова тонкими, але численними і міцними сплетіннями поєдналася із давньогрецькою мовою, незрима присутність якої у сучасному кириличному просторі досі творчо скеровує нашу філософську думку.

Тож наразі я хотіла б звернутися до паралелізму поміж двома мовами — давньогрецькою та церковнослов'янською, — і саме до *структурного* паралелізму. Бо, як доводив Фердинанд де Соссюр, мова — це передусім не *що*, а *як*: не стільки набір лексем, скільки певний спосіб їх поєднання, певна структура, яка постає структурою світу для її носіїв та для всіх, хто доторкається до цієї мови [15]. Я хочу ненадовго зосередитись на одній особливості словотвору, притаманній цим двом мовам — а саме на т.з. *складних* чи *багатокорених* словах.

Грецька

Такі слова існують, напевно, в усіх мовах, давніх та сучасних: наприклад, самè слово «багатокореневий» має два корені. Але стикаючись із давньогрецькою мовою, намагаючись перекладати давньогрецькі тексти, ми одразу помічаємо, наскільки рясно в ній трапляються складні слова, наскільки вагому роль вони відіграють і наскільки важко їх перекласти. Це особливо стосується «охрещеної» греки, греки візантійської. Досить відкрити будь-який переклад візантійських текстів, скажімо, на англійську, і ми одразу помітимо, що цілком звичний для нас філософський термін, — Θεωτόκος, «Богородиця», або не перекладається зовсім, лишаючись калькою: *Theotokos*, — або перетворюється на цілий рядок: «God-bearing, who is mother of God» [17, с. 639], «The Birthgiver of God», «The One Who gave birth to our God»³, або ще якось. Слово θεοειδής, «богообразний», навіть на давню латину перекладається вже трьома словами: *divinam formam habens*. А перекласти

³ У перекладах богослужбових текстів.

будь-якою мовою просте слово εὐσπλαγχνία, «благоутробіє» практично не можливо; еквіваленти «mercy» чи «loving kindness», які вживають в англійських перекладах, — це, м'яко кажучи, не зовсім те. Грецьке поняття відсилає до укорінення блага у найглибших надрах самого тілесного ества, власне, у нутрощах. За цим словом стоїть філософське споглядання, яке складно було б пояснити не просто одним словом, але й цілим трактатом. Тому в найбільш відповідальних випадках перекладачі розважливо уникали усякої інтерпретації, вдаючись до калькування. Такі провідні для всіх християн поняття, як θεολογία (теологія), εὐχαριστία (євхаристія), ὀρθοδοξία (ортодоксія) були запозичені з грецької багатьма іншими мовами взагалі без жодних спроб перекладу.

Подібними грецькими «словами-гаманцями» ми послуговуємось на кожному кроці, як правило, не звертаючи уваги на цей факт. Скажімо, усі ми звикли до Аристотелевої *калокагатії* (καλοκαγαθία), — слова, в якому нероздільно поєднуються краса та добро (преп. Паїсій Величковський передавав його як «доброблагодість»⁴). Наче не помічаючи цього «оксюморону», словники передають таке поняття просто як «благість» чи «шляхетність»⁵. Можна згадати тісно пов'язану з ним патристичну концепцію *філокалії* (φιλοκαλία) — тобто, власне, «любові до краси» (слов'янською «добротолубіє»). Такі неперекладності — іменники, прикметники, прислівники, дієслова — є дуже частотними. Складні слова дещо скидаються на одяг без швів, яким пишалася античність. На відміну від працюючих варварів, які носили шитий одяг, давні греки і римляни вважали гідним вільної людини лише цілісний драпірований одяг. У філософських спогляданнях, яким присвячували себе найбільш вільні з греків, ціла думка також може виражатися єдиним словом. Це дуже наочний лінгвістичний вияв грецького *ціломудрія* (σωφροσύνη). Адже концепція *ціломудрія*, значно ширша від «цноти», що є її українським еквівалентом, вказує, передусім, на цілісне, не зумовлене швидкоплинними обставинами, осмислення життя⁶.

⁴ Рукопис архіву Нямецької лаври БМН 247, л. 110 об.

⁵ «Goodness» та «nobleness» — основні переклади цього терміна в класичних виданнях [18, с. 698].

⁶ Про це розмірковував о. Георгій Коваленко в неопублікованій доповіді на *Успенських читаннях* 2010 р.

Відсутність точних еквівалентів тут, як завжди, вказує на істотні незбіги поміж категоріальними сітками чи, так би мовити, картами всесвіту, якими оперують різні мови. Тому перекладач, який дерзає зіставляти ці карти, щораз має задіювати потужний герменевтичний апарат, що подекуди потребує величезних зусиль.

Виразити цілу думку одним словом також притаманно німецькій мові. Про це напевно знав М. Гайдеггер, який так підносив німецьку за її глибинну спорідненість із грецькою — «мовою буття», — що дійшов до «онтологічного націоналізму»⁷. Мені не відомо, чи покликався Гайдеггер саме на цей паралелізм словотвору, але морфологічна подібність деяких його неологізмів до термінології грецьких філософів просто впадає в очі. Взяти хоча б *Da-Sein* («тут-буття»), що за своєю структурою явно відповідає — і, можливо, кидає виклик, — античній термінології, розвинутій Максимом Сповідником: ἀεὶ εἶναι (*вічнобуття*), εἶ εἶναι (*благодуття*), εἶ ἀεὶ εἶναι (*благовічнобуття*).

Церковнослов'янська

На відміну від німецької, слов'янська мова спершу не мала такої вираженої схильності до утворення складних слів. Як зауважував Сергій Аверинцев, більшість наших багатокореневих слів є відбитками грецької термінології. Коли нашим попередникам довелося перекладати їх на слов'янську «гуртовими партіями», вони мушили запозичити в греків сам цей підхід до морфології, сам спосіб словотвору, тобто, власне, сам спосіб мислення. Завдяки цим зусиллям свв. Мефодія і Кирила та їхніх послідовників, завдяки, здавалося б, наївному буквальному перекладу, грецькі філософські категорії, майже непідвладні інтерпретації, стали прозорими для мільйонів слов'янських мовців, навіть безвідносно до рівня їхньої освіченості. В принципі, вони лишаться такими дотепер: згадаємо ті ж таки «богослов'я», «благодаріння» та «православ'я», знайомі нам задовго до запозичених через західноєвропейські мови «теології», «євхаристії» та «ортодоксії» (цікаво порівнювати функції цих синонімів у сучасній українській мові).

⁷ Від якого прагне позбавити філософію мови його учениця Барбара Кассен. Див. [7, с. 15; 8, с. 30].

Коли Аверинцев згадував головні дари, отримані нами від греків внаслідок Хрещення Русі [1], він посилався на оповідання Чехова, присвячене далеким спадкоємцям преп. Романа Солодкоспівця. Герой цього оповідання, зокрема захоплено цитує *Акафіст* видатного візантійського поета:

Древо светлоплодовитое... Древо благосеннолиственное... — пробормотал он. Найдет же такие слова! (...) Для краткости много слов и мыслей пригонит в одно слово, и как это у него все выходит плавно и обстоятельно (...) Светоподательна! Слова такого нет ни в разговоре, ни в книгах, а ведь придумал же его, нашел в уме своем! [16, с. 203].

Українська

Античний незшитий одяг недоречний у громадському транспорті, а антична зневага до діяльності тим більш недоречна у суспільстві рівних прав і обов'язків. Здавалось би, давні багатокореневі слова так само недоречні у практичному інформаційному суспільстві. Ми мусимо рахуватися з різницею контекстів, але водночас не забувати, що незшитий одяг може дуже влучно окреслювати форми тіла, а давня лексика — дуже чітко передавати форми думки. Потужність багатокореневих слів зумовлена певною їх метафоричністю: їхні частини не просто механічно поєднуються, а накладаються одна на одну, щораз утворюючи непередбачені візерунки смислів. «Слова двояться, просвічують, віддзеркалюють одне в одному», — так описував Аверинцев давньогрецьку «естетику словозміщення» [2, с. 137]. Подібним чином функціонує і метафора, що досягає «окреслення нових кордонів значення, які перетинають звичні» [3]. Тому коли при перекладі ми змушені «аналізувати» — власне, препарувати, розривати на частини — складні слова, це зазвичай таке саме насильство, як і прозовий переклад поетичної мови, що розкладає на амінокислоти метафорику оригіналу.

Едикти Петра I щодо мови друкованих видань, увірвавши органічний розвиток староукраїнської мови [14, с.126–127], завадили природному переходу її лексики, зокрема багатокореневої, в сучасну мову. Згодом, коли «каменярі української літературної мови» XIX ст.⁸

⁸ Вираз І. Огієнка.

відроджували її, відштовхуючись від імперського контексту, уся архаїчна лексика грецького походження видавалась їм підозріло близькою до російської (чи церковнослов'янської північного ізводу). Відтак у процесі усталення нормативної української мови більшість слов'янських багатокореневих слів залишилася за кадром. Впевнена, що в результаті з нашою мовою — та із нашим мисленням у мові — відбулось те саме, що сталося із нашими житловими умовами дещо пізніше, у роки НЕПу, коли просторі зали розгороджували на малометражні квартири («Квартирный вопрос их испортил», як казав герой Булгакова).

Звісно, це не специфічно українська проблема, а радше спільна тенденція усіх сучасних мов. Приміром, російська теж успадкувала далеко не всі скарби церковнослов'янського багатокореневого мислення (та й сама слов'янська перебрала від греки лише обмежений лексичний діапазон). Але існує, так би мовити, певний рівень припустимої аномалії: російський перекладач античної поезії ще може собі дозволити яку-небудь «лавропожирающую гортань»⁹ або «пчелопитающую чащу»¹⁰, хоча це, строго кажучи, не зовсім російська мова, — а от в українській це вже неможливо. Я б навіть наважилася припустити, що практично повна відсутність у нас українських перекладів грецької класики — філософської та богословської, передусім, — зумовлена, разом із усіма політичними та економічними чинниками, ще й такими суто лінгвістичними причинами, як гострий брак дієприкметників¹¹ і багатокореневих слів. Ці дві причини на практиці надзвичайно знеохочують будь-який переклад з грецької мови на українську.

Ратувати за дієприкметники — це було б уже революцією, а от висловитись на користь складних слів, здається, саме на часі. Адже людям, які працюють в царинах філософії, теології, патрології, медієвістики тощо, у наявній термінології повсякчас бракує чогось «незручновимовного» («неудобосказуемого»). Заповнити цю лакуну допомогло б відродження староукраїнської термінології, до якого закликав свого

⁹ Вірш з монодрами Лікофрона *Олександр* у пер. С. Аверинцева.

¹⁰ Вірш з *Ісусових діянь* Нонна Панополітанського, пер. під ред. Д. Поспелова [10, с. 19].

¹¹ Передусім, неможливість утворити дієприкметник від будь-якого дієслова.

часу ще Пантелеймон Куліш. Ці заклики з цікавістю розглядав Микола Зеров [6, с. 284]. Іван Огієнко вважав вжиток архаїзмів у перекладах Куліша надто некритичним, проте казав, що його «ідея безумовно здорова, не завмерла ще й тепер, бо ж пов'язати стару й нову українські мови таки варто й треба» [11, с. 105]. Згодом ця ідея хвилювала шістдесятників. Наприклад, Ігор Костецький писав: «Українська літературна мова, позасумнівна річ, була б принципово відмінна від тієї, якою вона є сьогодні, якби в її основу лягла сковородинська модель» [9, с. 460]. Утім, досі заклики Куліша втілилися лише у перекладацькій діяльності кількох поетів.

Сьогодні, коли ми переживаємо етап нового бурхливого мовотворення — а вихід III тому *Словника філософій* переконує, що це дійсно так, — мені хочеться закликати колег сміливіше залучати потенції нашої «дофілософської мови» у створенні власне філософської термінології. Адже, як нагадала в своєму виступі в Києві головний редактор *Словника* Барбара Кассен, мова складається не з термінів, а зі слів; і терміни — це ті самі слова, тільки, так би мовити, «протягом робочих годин».

І це тим більш виправдано, що словотворення такого кшталту активно продовжується у мові сучасної науки — від «нанотехнологій» до «поліненасичених жирних кислот». Навіть звичайний *світлофор*, винайдений в Англії під скромною назвою *traffic light*, у Радянському Союзі вже отримав знайоме нам ім'я, скальковане — гадаю, цілком навмисно! — з патристичної лексики, із її виразною феноменологією світла. Ця назва безпосередньо відсилає до «світоносних ангелів» (φαιεσόφορον Ἄγγελον) візантійської гімнографії¹². Український гуманітарій постатеїстичної доби має ставитись до подібних «світлофорів» з особливою увагою, адже в нашій мові досі лишається чимало підземних лабіринтів, що ведуть до Візантії.

Роль багатокореневих запозичень та кальок з грецької у церковнослов'янській мові є лише одним з прикладів величезного впливу грецької мови та філософії на усю нашу культуру. Буквальний переклад складних слів, хоч його часто критикують як недостатньо рефлексивний та критичний, на практиці надав варварській слов'янській мові

¹² Ирмос 4-ї пісні канону Пасхи.

ту інтелектуальну закваску, на якій згодом постала, зокрема, витончена культура Київської Русі та усе, що розвинулося із неї. Залучені до богослужіння — провідного ЗМІ середніх віків — ці слова, спершу, можливо, незрозумілі й для самих перекладачів, поступово були засвоєні широкими колами вірян, освічених та неписьмених. У такий спосіб люди, уважні до церковної молитви, з покоління в покоління ставали причетними до найглибших таємниць візантійського богослов'я та, опосередковано, античної філософії. Отже, обговорювану дослідниками альтернативу поміж оригінальною творчістю та успадкуванням вселенської традиції слід вважати хибною дилемою. Праці свв. Кирила і Мефодія, заклавши основи низки самобутніх слов'янських культур, досягли цього не коштом ізоляції від класичної культури, а саме шляхом надзвичайно тісного споріднення слов'ян із нею.

Список літератури

1. Аверинцев С. «Крещение Руси и путь русской культуры» / С. Аверинцев // Символ. — 1988. — № 20
2. Аверинцев С. Поэтика ранневизантийской литературы / С. Аверинцев. — М.: Сода, 1997.
3. Гудмен Н. Метафора — работа по совместительству / Н. Гудмен // Теория метафоры. — М., 1990. — С. 194–200.
4. Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації / Ф. Дворнік. — К.: Дух і Літера, 2005.
5. Європейський словник філософій. — К.: Дух і літера, 2013. — Т. 3.
6. Зеров М. Поетична діяльність Куліша / М. Зеров // Зеров М. Твори. — К.: Дніпро, 1990. — Т. 2.
7. Кассен Б. Вступне слово / Б. Кассен // Європейський словник філософій. — К.: Дух і Літера, 2009 — Т. 1. — С. 13–16.
8. Кулубарицис Л. Грецька мова / Л. Кулубарицис // Європейський словник філософій. — К.: Дух і Літера, 2009 — Т. 1. — С. 25–38.
9. Костецький І. Стефан Їорге. Особистість, доба, спадщина / І. Костецький // Тобі належить цілий світ: [вибр. тв]. — К.: Критика, 2005.
10. Нонн из Хмима. Деяния Иисуса / ред. Д. А. Поспелов. — М.: Индрик, 2002.
11. Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко. — К.: Наша культура і наука, 2001.
12. Пелікан Я. Кому ж належить Біблія? / Я. Пелікан. — К.: Дух і Літера, 2005.
13. Пеликан Я. Христианская традиция / Я. Пеликан. — М.: Духовная библиотека, 2009. — Т. 2: Дух восточного христианства.

14. Русанівський В.М. Історія української літературної мови / В.М. Русанівський. — К.: Артек, 2001.
15. Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / Ф. де Соссюр; пер. з франц. Андрій Корнійчук, Костянтин Тищенко. — К.: Основи, 1998. — 324 с.
16. Чехов А. Собрание сочинений: [в 12 т.] / А. Чехов. — М., 1955 — Т. 4.
17. Lampe G. A Patristic Greek Lexicon / G. Lampe. — Oxford, 1961.
18. Liddel H. A Greek-English Lexicon / H. Liddel, R. Scott. — Oxford, 1996.

D. Morozova

MULTIROOTED WORDS AND MULTIROOTED THINKING

The paper is devoted to the role of the multirooted words in Greek and Slavonic cultures. The author tried to put in question the idea of J. Pelikan that translation of main Christian sources into Slavonic by Cyril and Methody isolated the Slavs from the heritage of antiquity. It is shown that Slavonic translators borrowed from the Greeks not only the main philosophic and theological terminology, but even the way of word-building itself. As previously had stated Averintzev, the multirooted words were not pertinent to Slavonic languages before their Christianization, and only afterwards there appeared plenty of such words in Old Church-Slavonic. These are both the loan Greek words like евхаристія (εὐχαριστία) and the calques like доброблагодь (καλοκάγαθία), ціломудріє (σωφροσύνη), добротолюбіє (φιλοκαλία). Thanks to the waste translations, Slavonic cultures adopted this way of word-building, which became an important factor of development of their philosophic thought.

However, the natural development of Ukrainian philosophic language was interrupted by the imperial anti-Ukrainian policy of the 17th-18th centuries. Later on, when Ukrainian literary language was revived by the enthusiasts of the 19th century, the Old-Slavonic words, including the multirooted ones, were mostly rejected due to their alleged connection with the imperial context. Some of the great Ukrainian translators of 19th-20th centuries, such as Panteleimon Kulish, Ivan Ohienko and Ihor Kostecky considered this limitation as a great loss and strived to «bind the old and the new Ukrainian languages». The critical shortage of the adverbial participles and the multirooted words in Modern Ukrainian is indeed a considerable obstacle for the translation of the classics of Greek philosophy and theology. The author hopes that nowadays stage of

impetuous development of the Ukrainian philosophic terminology, testified by the edition of the European Dictionary of Philosophies, is an appropriate moment for correcting the hasty decisions of the 19th-century philologists and returning some necessary multiroot words into the modern language.

Keywords: Greek language, Church-Slavonic language, Old-Ukrainian language, metaphor.

Матеріал надійшов 12.11.2016